

Türkiye Azerbaycan İlişkilerinde Karabağ

Karabakh in Turkey- Azerbaijan relations

Gökmen KILIÇOĞLU¹

¹ Düzce Üniversitesi Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Düzce / Türkiye, gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr

ÖZET

Sovyetler Birliği döneminde, Azerbaycan'da birçok ekonomik, sosyal ve siyasi sorun mevcuttu. Ancak bu süre içerisinde ülke içindeki etnik gerilimler baskılanmıştır. Gorbaçov'un yumuşama politikaları ile buzu çözülen bu gerilimlerin bir kısmı çatışmaya dönüşmüştür. Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile iyice artan çatışmalardan biri de Azerbaycan ve Ermenistan arasında gerçekleşen Dağlık Karabağ sorunu olmuştur. Türkiye önce sorunun Sovyetler Birliği'nin iç işi olduğunu ileri sürmüştür. Sovyetlerin çöküşü ve Ermeni saldırganlığının artması ile davranış değiştirmiş ve Azerbaycan'a yakın politikalar izlemeye başlamıştır. Bu bağlamda Ermeni işgalinin uluslararası kamuoyuna ulaştırılması, soruna uluslararası örgütler aracılığıyla çözüm bulunması, arabuluculuk faaliyetleri gibi çalışmalar yapmıştır. Azerbaycan'ı ekonomik olarak da desteklemiş, Ermenistan sınırını kapatmıştır. Hem Azerbaycan hem de Türkiye kamuoyunun tüm askeri müdahale beklentisine rağmen Azerbaycan ordusunun yeniden kuruluşuna yardım etmek dışında doğrudan askeri girişimi olmamıştır. Türkiye, tarafların ateşkes ilanı ile birlikte barışçıl çözüm için mücadele etmeyi sürdürmüştür. Ermenistan'ın ateşkesi bozucu faaliyetleri sonrasında 2020 yılında başlayan çatışmalarda siyasi, ekonomik ve askeri olarak Azerbaycan'ın yanında olmuş, ürettiği İHA ve SIHA'larla savaşın kaderini belirleyen bir aktör olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan

ABSTRACT

During the Soviet Union period, Azerbaijan had many economic, social and political problems. However, during this period, ethnic tensions within the country were suppressed... Some of these tensions, which were defrosted by Gorbachev's softening policies, turned into conflicts. One of the conflicts that increased with the collapse of the Soviet Union was the Nagorno-Karabakh conflict between Azerbaijan and Armenia. Turkey first argued that the problem was the internal affairs of the Soviet Union. With the collapse of the Soviet Union and the increase of Armenian aggression, Turkey changed her behavior and started to follow policies close to Azerbaijan. In this context, Turkey has tried to announce the Armenian occupation to the international community, to mediate between the parties, and to find a solution to the problem through international organizations. It also supported Azerbaijan economically and closed the border with Armenia. Despite all the military intervention expectations of both Azerbaijani and Turkish public opinion, there was no direct military initiative other than helping the re-establishment of the Azerbaijani army. Turkey continued to find out a peaceful solution with the ceasefire declaration of the parties. After the ceasefire-destroying activities of Armenia, it has stood by Azerbaijan politically, economically and militarily in the conflicts that started in 2020, and has become an actor that determines the fate of the war with the UAVs and combat drones.

Keywords: Karabakh, Turkey, Azerbaijan, Armenia

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi

Başvuru Tarihi: 13 Aralık 2021

Kabul Tarihi: 28 Aralık 2021

Makale Türü

Araştırma Makalesi

ARTICLE INFOS

Article History

Received: December 13, 2021

Accepted: December 28, 2021

Article Type

Research Article

1. Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği(SSCB)'nin çözülmesi ve yıkılışı Türkiye açısından sancılı olmuştur. Soğuk Savaş zihniyetine sahip yöneticiler uluslararası sistemin yeni şartlarına uyum sağlamakta zorlanmışlardır. Dağılma sürecinde bocalamalar başlamış, Birlik'ten ayrılmak isteyen cumhuriyetlere karşı nasıl tavır alınacağı

tartışma konusu olmuştur. Kafkasya ve Türkistan'daki Türk Cumhuriyetlerinin bile tanınmasında çekingen davranılmıştır.

SSCB'de Gorbaçov tarafından başlatılan Glasnost ve Perestrojka süreci ile sosyalist ideolojinin bastırıldığı etnik çatışmalar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bunlardan en kanlısı Azerbaycan'da ortaya çıkan Karabağ sorunu olmuştur. Hem bağımsızlığa giden süreç hem de Karabağ sorunu ile bağlantılı olarak Azerbaycan'da yaşanan kanlı

olaylar karşısında Türkiye, olayları Sovyetler Birliği'nin iç işi olarak görme eğiliminde olmuştur. Karabağ sorunu nedeniyle Azeri- Ermeni çatışmalarının yoğun olarak devam ettiği günlerde Türk Dışişleri, Türk dış politikası çerçevesinde, Sovyet içişlerini ilgilendiren ve toprak bütünlüğünü korumaya yönelik ilkeler doğrultusunda tedbirli bir tutum benimsemiştir (Aktaş, 2001: 126). Aslında bu tutum, Türk dış politikasının en önemli parametreleri olan "statükoculuk" ve "denge" politikalarının devamı niteliğinde görülebilir. Ancak süreç ilerledikçe ve Ermeni işgalleri artıp, "Dağlık" Karabağ'ın dışına da çıkınca Türkiye tutum değiştirmek zorunda kalmıştır. Türk kamuoyunun baskısı da politika değişikliğinde etkili olmuştur.

Çalışmamızda Karabağ sorununda Türkiye'nin nasıl bir yol izlediği tartışılacaktır. Sorunun tüm gelişimi ve evreleri değil, Türkiye'nin bir şekilde müdahil olduğu kısımlar üstünde durulmuştur.

2. Karabağ Sorunu

Karabağ, Kafkas dağlarının güney doğusunda yer almaktadır. Yüzölçümü yaklaşık 4392 kilometrekaredir. Bölge, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde Kür, Aras nehirleriyle Gökçe Göl arasında batıda Ermenistan, güneyde İran sınırına yaklaşan kuzeyden güneye 120 km, doğudan batıya ise 35-60 km uzunlukta dağ ve ovalardan oluşan bir bölgedir. Bu coğrafyanın üst kısımları, dağlık bir bölge olduğundan Dağlık Karabağ veya Yukarı Karabağ olarak da adlandırılmaktadır. Alan olarak bütün Azerbaycan'ın %5'i kadardır (Gökçe, 2011: 1140). Rus Çarlığı'nın yıkılması ile Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında yaşanan kanlı olayların geçtiği bir bölgelerin biride Karabağ olmuştur. Taraflar bölgenin kontrolünü ele geçirmek için savaşımlardır. Sovyet yönetimi Ermenilerin nüfusça fazla olduğu kısmı "Dağlık" olarak isimlendirmiş ve 1923'te bu bölgeye muhtariyet vererek çözmeye çalışmıştır.⁵ Dağlık Karabağ, Azerbaycan'ın egemenliğinde kalmış ancak Ermenilere bir özerklik tanınmıştır. Bu çözüme rağmen zaman zaman Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması talebini Moskova nezdinde dile getirmişlerdir. Ancak etnik bir denge üstüne oturmuş olan sistemin selameti açısından bu talepler reddedilmiştir.

Gorbaçov dönemi gündeme gelen Glasnost ve Perestrojka politikaları Ermenilerin taleplerini yeniden gün yüzüne çıkarmıştır. 1988 yılından itibaren Ermeniler Türksüz, Ermenistan ve Dağlık Karabağ için çaba göstermişlerdir. SSCB dışındaki ülkelerde de bu yönde etkinlikler düzenlemeye başlamışlardır.

1988 yılında, Dağlık Karabağ Yerel Konseyi, Azerbaycanlı üyelerin katılmadığı bir oturumda, bölgenin Ermenistan Sovyet Sosyalist Birliği Cumhuriyeti'ne bağlanmasını kabul etmiştir. Ermenistan hükümeti bu kararı desteklemiş, ülkede kararın uygulanmasını talep eden gösteriler düzenlenmiştir. Sovyetler Birliği yönetimi bu talepleri reddetmiştir. Bölgede çatışmaların artması sonucu, 1989 yılında Dağlık Karabağ'ı doğrudan merkeze bağlamıştır (Doster, 2021: 177)

Ermeni saldırıları Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra artarak devam etmiştir. 1991 - 1993 yılları çatışmaların yoğunlaştığı bir dönemdir. Özellikle 25-26 Şubat 1992'de Ermenilerin Rus ordusunun 366. Motorize Alayı'nın desteği ile gerçekleştirdikleri Hocalı Katliamı'nda 600'den fazla Azerbaycanlı hayatını kaybetmiştir. Ermeniler işgal faaliyetlerini Dağlık Karabağ ile sınırlı tutmamışlar; bölgenin etrafındaki rayonları da ele geçirmişlerdir. Bu işgal nedeniyle 1 milyon dolayında Azerbaycanlı, topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır. 30 binden fazla Azerbaycan yurttaşı, 16 bin Azerbaycan

askeri katledilmiştir (Doster, 2021: 178). Bu süreçte Azerbaycan'da bir darbe yaşanmış, çıkan olaylar sonrasında Elçibey, Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet etmiştir. Ülke yönetimine geçen Aliyev, 1994'te Rusya'nın arabuluculuğunda Ermenistan ile bir ateşkes imzalamıştır. Ateşkes sonrası sorunun çözüm platformu büyük ölçüde Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) bünyesinde kurulan Minsk Grubu olmuştur.

3. Türkiye'nin Tutumu

Türkiye, başlangıçta olayları Sovyetler Birliği'nin iç işi olarak görmüştür. Bu tutuma Soğuk savaş zihniyetinden kurtulamamanın yanında yetkililerin bölgeyi gereği gibi tanınamalarının da payı vardır. Sorunun gündeme geldiği dönemde iktidarda Turgut Özal ve Yıldırım Akbulut hükümetleri yer almıştır. Özal'ın Azerbaycanlılar için sarf ettiği "Onlar Şii, biz Sünniyiz" sözleri bunun önemli bir kanıtıdır. Turgut Özal Cumhurbaşkanı olduktan sonra süreci Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz takip etmiştir. Karabağ sorunu nedeniyle Azeri- Ermeni çatışmalarının yoğun olarak devam ettiği günlerde Türk Dışişleri, Türk dış politikası çerçevesinde, Sovyet içişlerini ilgilendiren ve toprak bütünlüğünü korumaya yönelik ilkeler doğrultusunda tedbirli bir tutum benimsemiştir (Aktaş 2001: 126). Aslında bu tutum, Türk dış politikasının en önemli parametreleri olan "statükoculuk" ve "denge" politikalarının devamı niteliğindedir.

Dağlık Karabağ çatışması, 1988 ve 1991 yazı arasında yerel düzeyde ve düşük yoğunluklu bir mahiyettedir. Ancak, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Azerbaycan ile Ermenistan'ın bağımsızlığı savaşın karakterini değiştirmiştir. Sovyet ordusunun silah depolarından alınan ağır silahlar çatışmanın şiddetini ve kayıpları arttırmıştır. SSCB sonrası süreci Cumhurbaşkanı Özal'ın 1993 yılında ölümüne kadar Başbakan Süleyman Demirel ve Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin yürütmüşlerdir (Bayraktar, 2021: 329). Çatışmanın Yukarı Karabağ'ı aşarak çevre bölgelere sıçraması ve tamamen Azerbaycan'a ait olan Kelbecer'in işgali bir dönüm noktası olmuştur (Türkmen, 2016: 268). İşgal karşısında hem Türkiye'den hem de dünyadan tepkiler gelmiştir. Türkiye, Ermenistan ile kara sınırını kapatmış ve konuyu uluslararası kamuoyuna taşımaya çalışmıştır. Bu meyanda BM Güvenlik Konseyi'ne başvurmuş ve Türkiye'nin doğusunda konuşlu askeri birlikleri alarm durumuna geçirilmiştir (Kohen, 1993; Sazak, 1993).

Türkiye, Azerbaycan'ın yanında olsa da zaman zaman beklentileri karşılayamamıştır. Özellikle Elçibey hükümeti döneminde hem yönetim hem de Azerbaycan halkı Türkiye'nin askeri ve ekonomik yardımını beklemesine rağmen, Türkiye, Karabağ savaşında Rusya'nın Ermenistan'a gösterdiği yardımı Azerbaycan'a göstermemiştir. Bunun iç ve dış sebepleri bulunmaktadır. Türk dış politikasının geleneksel yapısının yanında Özal ve Demirel arasındaki görüş farkı da desteğin içeriğini etkilemiştir. Türkiye genel anlamda sorunun çözümünü tek taraflı müdahaleden çok uluslararası örgütlerde görmüştür (Beşikçi, 2016).

Şubat 1992'de Karabağ'da olaylar tırmanırken Türkiye sorunu NATO Konseyine götürmüş, AGİT bünyesinde Minsk Grubu'nun oluşturulmasını sağlamıştır. Ama Kelbecer'in işgalinden sonra Azerbaycan'ın askeri destek yönündeki beklentisine yanıt verememişlerdir. Türkiye'nin aynı dönemde uluslararası konjonktür sebebiyle Ermenistan'ı hukuken tanıması, Karadeniz Ekonomik ve İşbirliği Anlaşmasına daveti, Türkiye üzerinden bu ülkeye yardım

5 Tarihi süreç içerisinde Rus Çarlığı genelde Kafkasya'da özeldir Karabağ'da Ermeni nüfusu arttırmak için çok çaba göstermiş, bölgenin demografik yapısı ile oynamıştır. Özellikle 1828-1832 yıllarında, Rusya'nın İran ve Osmanlı Devleti savaşları sonrası Müslüman unsurlar Rus hâkimiyetine geçen Güney

Kafkasya bölgelerini terk etmeye başlamışlar ve onların yerine Ermeniler yerleştirilmişlerdir. Ruslar, 1823'te Türk oranı %78 olan Karabağ'da bu oran yıllar içinde azaltmak için ciddi çaba göstermişlerdir (Çapraz, 2012: 235).

gitmesini kabul etmesi gibi mevzular Azerbaycan'la ilişkileri soğutmuştur (Beşikçi, 2016).

Tüm aksaklık ve eksikliklerine rağmen Türkiye'nin konuya yönelik faaliyetlerini birkaç başlık altında toplamak mümkündür: Denge politikası ve arabuluculuk; uluslararası kamuoyu ve uluslararası örgütler nezdinde çabalar, sınırların kapatılması ve ekonomik yaptırımlar ve elektronik oyunlar.

3.1. Denge Politikası ve Arabuluculuk Çabaları:

SSCB devam ederken bu olaya taraf olma konusunda duyulan endişe, daha sonra da hem soğuk savaş psikolojisinin hemen atılmaması hem de bölgesel ve küresel aktörlerle ilişkilerde olumsuz bir sonuç doğuracağı düşüncesi ile devam etmiştir. Hükümetin tarafsız kalma düşüncesinin arkasında bir arabuluculuk rolü oynayabilme ihtimalinin bulunduğu da söylenebilir (Aydın, 2003: 400).

Doksanlı yılların başlarında Türk yetkililerinin ve siyaset adamlarının Ermenistan yetkilileri ile üçüncü kişiler üzerinden Karabağ ve diğer sorunlar hakkında gizli görüşmeler yaptığı söylenmektedir (Sarıkaya ve Aslanlı, 2021: 145). Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, yürüttüğü mekik diplomasisi ile konuyu Avrupa başkentlerinin gündemine taşımıştır. Başbakan Demirel Türkiye'nin politikasını "çatışmadan uzak kalmak ve çatışmanın durması için diplomatik yolları işletmek" olarak açıklamıştır (Aydın Tarihi, 1992).

Arabuluculuk çalışmalarına örnek olarak Elçibey ve Ter Petrosyan, 1993 yılının Mayıs ayında Turgut Özal'ın cenaze töreni için Türkiye'ye gelmeleri üzerine Türkiye'nin; üçlü bir plan sunması (Aydın, 2003: 401); 1996 yılında Washington'u ziyaret eden Demirel, Clinton'a Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde kendilerine en yüksek düzeyde otonomi sağlanarak sorunun çözülebileceğini içeren bir rapor sunması ve Clinton'dan plan için destek istemesi (Babadan Karabağ Planı, 1996), 1997 yılında yaşanan sınır gerginliğinde Demirel'in, KEİ toplantısında her iki ülkenin devlet başkanlarını bir araya getirerek olayların yatışmasını sağlaması, 2001 Şubatında Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in arabuluculuk ve üçlü görüşme önerileri (Aşırı Temkinli Ermenistan Girişimi, 2001) verilebilir.

İstanbul'da toplanan AGİT Zirvesi esnasında, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Güney Kafkasya'da, Balkanlar'daki Güneydoğu Avrupa İstikrar Pakti'na benzer bir "Güvenlik Pakti"nın hayata geçirilmesini önermiştir.

Türkiye, Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözümü için çok çaba göstermiştir. Bu bağlamda Azerbaycan 1993- 2000 yılları arasında ABD ile 18, Fransa ile 16, Rusya ile 28 kere görüşülmüş ise Türkiye ile konu 78 kez müzakere edilmiş ve sorunun çözüm yolları tartışılmıştır (Memmedov, 2009: 194)

3.2. Uluslararası Kamuoyu ve Uluslararası Örgütler Nezdine Çabalar

Türkiye, konuyu uluslararası toplumla birlikte ve uluslararası örgütler eliyle çözülmesini arzulamıştır. Bu yönde Uluslararası Örgütler nezdinde birçok girişimde bulunmuştur. Başta BM olmak üzere AGİT, NATO, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları zirveleri, İslam Ülkeleri İşbirliği Teşkilatı, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi gibi örgütler nezdinde konunun çözümüne yönelik çabalarda bulunmuştur.

Türkiye, Karabağ sorununu bölgesel ve uluslararası tüm alanlarda gündeme getirmeye çalışmıştır. Ermeni güçlerinin Haziran 1993 tarihinde Ağdam'ı işgali sonrasında Türkiye aktif bir telefon diplomasisi başlatmıştır. Bu meyanda ABD Başkanı Bill Clinton, Alman Federal Şansölyesi Helmut Kohl, Fransa Devlet Başkanı Francois Mitterrand, İngiltere Başbakanı John Major ve Rusya Devlet Başkanı

Borris Yeltsin ile görüşmeler yapılmıştır. Türkiye, Ermenistan'ın BMGK'nın 30 Nisan 1993 tarihli 822 no'lu kararını ihlal ettiğini savunmuş ve söz konusu liderlerden BM kararlarına uygun hareket etmelerini istemiştir. Türkiye, Azerbaycan Ermenistan sınırına BM Barış Gücü yerleştirilmesini ve işgal ettiği Azerbaycan topraklarını boşaltmazsa Ermenistan'a yaptırım uygulanmasını talep etmiştir (Mehdiyeve, 2011: 163). Cumhurbaşkanı Demirel, Başbakan Tansu Çiller ve Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin de AGİK'i faaliyete geçirmek için baskı yapmışlardır (Mehdiyeve, 2011: 163). Ancak Azerbaycan, Türkiye'nin tavrını yeterli görmemiş ve Türkiye'nin Bakü Büyükelçisi Altan Karamanoğlu'nu çağırıp, Türkiye'nin bu "eylemsizliği"ni protesto etmiştir (Mehdiyeve, 2011: 164).

Ermenilerin Kelbecer'i işgali sonrasında Türkiye'nin konuyu hemen BM'ye taşıma girişimlerini görmekteyiz. Hattı zatında Türkiye, Ermenistan'ın işgal ettiği toprakları boşaltılması amacıyla Güvenlik Konseyinin dört karar alınmasında da başlıca rolü oynamıştır. Ancak ABD, Rusya ve Avrupa Birliği bu kararların uygulanması için Ermenistan'a baskı yapmayı kabul etmeyince işgal devam etmiş ve hatta genişlemiştir (Lütem, 2015: 257).

1994 yılında İstanbul'da düzenlenen İkinci Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları zirvesinin sonuç bildirgesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne yönelik BM kararlarının uygulanmasına yönelik talepler yer almıştır. Türkiye ve Azerbaycan, Ermenistan'ı işgalci olarak tanımlayan sert bir bildiri istemişse de bunu sağlayamamışlardır. Ancak bu zirvenin Bakü'de düzenlenmesine engel olmak için her türlü baskı yapan Rusya'nın tutumu düşünüldüğünde alınan neticenin olumlu olduğu ifade edilebilir.

Türkiye, Karabağ konusunu KEİ bünyesi içerisinde de tartışmış, konuyu gündemde tutmuştur.

Türkiye, Karabağ sorusunda uluslararası örgütlerin rolünün olmasını önemsemmiştir. Sorunu bu örgütlere taşımış, buralardan çeşitli kararların çıkmasını da sağlamıştır. Bu politikada uluslararası kamuoyunu arkasına alma ve onunla birlikte hareket etme düşüncesi önemli yer tutmaktadır. 1994 yılında Ateşkes sağlandıktan sonra da tüm uluslararası platformlarda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü, başta Yukarı Karabağ dışındaki işgal edilen yerler olmak üzere Karabağ'ın Azerbaycan hâkimiyetine dönüşünü savunmaya devam etmiştir.

3.3. Sınırların Kapatılması ve Ekonomik Yaptırımlar

Türkiye, 3 Nisan 1993'te, Kelbecer'in işgali ile Ermenistan'a yönelik, işgalden vazgeçme çağrılarını sürdürmüş, bu arada ilişkileri de kademeli olarak sınırlandırmaya başlamıştır. Türkiye, Ermenistan ile olan sınırını ve daha sonra hava koridorunu kapatmıştır. Türkiye-Ermenistan sınırı kapatılmış, demiryolu ve hava bağlantıları kesilmiş, Türkiye üzerinden Ermenistan'a transit ticaret de durdurulmuştur (Azer, 2011: 531). Bununla yetinmeyen hükümet, Türkiye üzerinden geçmekte olan tüm insanî yardım uçuşlarının da durdurulduğunu, hiçbir uçuşa izin verilmeyeceğini, buna rağmen geçmek isteyen uçakların gerektiğinde ateş açılarak indirileceğini bildirmiştir (Aslanlı, 2015: 190).

Türkiye Ermenistan ile ilişkilerini sınırları kapatma, uçak seferlerini iptal etme ve hava koridorunu kapatma şeklinde sınırlandırırken ilişkilerin geliştirilmesini şu koşullara bağlamıştır (Erivan şartları, 2002):

1. Ermenistan'daki "Soykırım" saplantısı kalksın;
2. Ermenistan, Türkiye'ye yönelik toprak talebinden vazgeçsin;
3. Ermenistan tarafından işgal edilmiş Azerbaycan toprakları geri verilsin ve kaçkınların evlerine dönüşüne müsaade edilsin;

4. Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile Nahçıvan arasındaki koridor açılsın.

Zaman içerisinde Azerbaycan'ın da bilgisi dâhilinde Ermenistan ile hava koridoru açılmış ve uluslararası uçuşlara izin verilmiştir. 12 Mayıs 1994 tarihinde Ermenistan'a giden hava koridoru uluslararası kullanıma açılmıştır (Demir, 2007: 310).1995 yılında Ermenistan'dan olumlu bir cevap gelir umuduyla, İstanbul-Erivan arasında uçak seferlerine imkân veren H-50 hava koridorunun açılmasına izin verilmiştir ve bu hava koridoru hala açıktır (Aslanlı, 2015: 191).Ancak ekonomik ambargo ve kara sınırlarının kapalı kalması devam etmektedir. Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesine yönelik adımlar gündeme gelse de Türkiye sorun çözülmeden bu bağlamda adım atmama iradesini son tahlilde göstermiştir.

Koçaryan, ambargonun kalkması konusunda AB'nin devreye girmesi için çaba göstermiştir. Dışişleri Bakanı Oskanyan 2000 yılında Avrupa Birliği'nden Türkiye'nin ambargoyu kaldırması için baskı yapmasını talep etmiş, 19-21 Kasım 2001 tarihlerinde AB- Ermenistan Parlamenterler İşbirliği Komisyon toplantısı sonrası AB, Türkiye'den sınırların açılmasını istemiştir (Demir, 2007:304- 305). Yine 2004 yılında Ermenistan Ulaştırma ve İletişim Bakanı, Ermenistan'ın dış ticaret için Gürcistan'a olan bağımlılığının ancak Türkiye ile ilişkiler gelişip, sınırlar açılırsa değişebileceğini vurgulamıştır. Yine aynı yıl dışişleri bakanı Oskanyan, AB'den sınırların açılması konusunda yardım isteğini yinelemiştir(Demir, 207: 305).

İlham Aliyev, cumhurbaşkanı seçildikten sonra Türkiye'ye ilk resmi ziyaretini 13- 15 Nisan 2004 tarihinde yapmıştır. Bu tarihlerde Türkiye- Ermenistan sınırlarının açılmasına yönelik tartışmalar devam etmektedir. Aliyev, Türk yetkililerin Ermenistan ile ilişkilerin gelişmesinin Karabağ sorunu çözümlene kadar mümkün olmadığını ifade ettiklerini ve kendisi için bunun yeterli olduğunu ifade etmiştir (Ergun, 2007: 259). Ziyaret sırasında yayınlanan bildiride de taraflar arasında stratejik işbirliğinin geliştirilmesi, Karabağ sorununun uluslararası hukuka uygun olarak barışçı şekilde çözümü ve her alanda işbirliğinin artırılmasına yönelik niyetler ifade edilmiştir (Ergun, 2007: 259).

Genel anlamda baktığımızda Ermenistan Türkiye'nin ambargo kararından zarar görmüştür. Ancak açık olan İran ve Gürcistan sınır kapıları kullanılarak ihtiyaç duyulan maddeler, güçlükle de olsa sağlanmıştır. Çatışmanın gidişatını belirleyen silah ve mühimmat ise zaten Türkiye üzerinden gelmediğinden bu konuda bir sıkıntılar olmamıştır(Lütem, 2015).

Sınırların açılması konusu Türkiye'nin üzerinde baskı oluşturmak için kullanılan konulardandır. ABD ve Batılı ülkelerin Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasına yönelik taleplerindeki artış, Azerbaycan'ın bu ülkelerle ilişkilerini germiştir (Cafarov ve Aslanlı, 2016: 8). 1991 yılından günümüze değin Türkiye- Azerbaycan ilişkilerinde yaşanan hiçbir süreç Türkiye- Ermenistan Protokolleri süreci kadar sıkıntılı olmamıştır (Aslanlı, 2020: 221).

3. 3. 1. Sıfır Sorun Politikası ve Futbol Diplomasisi

2008 yazından itibaren Türkiye- Ermenistan ilişkilerinde hızlı gelişmeler yaşanmaya başlamıştır (Akgün, 2008). Eylül 2008'de bölge ve dünya mediasında geniş yankılar uyandıran bir olay gerçekleşmiş, dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül bir futbol karşılaşmasını izlemek için Erivan'a gitmiştir (Erivan'da Gece Mesaisi, 2008). Futbol Diplomasisi (Kinzer, 2008) olarak adlandırılacak olan bu gelişme, Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın Türkiye'ye maç izlemeye gelmesi ile sürecektir. Bu sürecin ardından yaklaşık bir yıl Türkiye'nin Ermenistan sınırını açacağı söylentisi devam etmiştir ancak başta Erdoğan olmak üzere hükümet yetkilileri bu iddiayı reddetmişlerdir. 10 Ekim 2009'da Türkiye ve Ermenistan arasında İsviçre'de protokol

imzalanmıştır. Her iki tarafın ülkelerinde konu oldukça tepki görmüştür. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı da hemen Türkiye'nin Karabağ'ın işgali bitmeden Ermenilerle bu tür bir ilişki geliştirmesinin bölge güvenliği ve iki ülke arasındaki ilişkilerin ruhuna aykırı olduğunu bildirmiştir (Resmi Bakidan Türkiye Ermenistan protokollerine sert etiraz, 2011). Protokollerde Karabağ sorununa doğrudan değinilmemiş ve protokoller yürürlüğe girdikten 60 gün sonra Türkiye- Ermenistan sınırının açılacağı belirtilmiştir. Bunlar Azerbaycan'ın endişelenmesine ve sert tepkisine sebep olmuştur. Protokoller içerisinde yer alan sınırların açılacağına dair ibareler kadar 14 Ekim 2009 tarihinde Bursa'da oynanan Türkiye- Azerbaycan futbol karşılaşmasına Azerbaycan bayraklarının alınmaması ve stadyum girişinde toplanan bayrakların uygun olmayan bir şekilde toplanması da Azerbaycan'da sert bir tepkiyle karşılanmıştır. "Bayraklar Krizi" olarak literatüre geçen olay neticesinde Bakü'deki Türk Şehitliğindeki Türkiye Bayrakları (Azerbaycan Bayrakları da sökülüştür) tamirat gerekçesi ile sökülüştür. Başbakan Erdoğan 13 Mayıs 2010'da Azerbaycan parlamentosunda yaptığı konuşmayla Azerbaycan'ı tam rahatlatmış (Aslanlı, 2011) daha sonra ise BM ve Avrupa Konseyi dahil birçok uluslararası platformda Karabağ konusunda Azerbaycan toplumunun gönülünü fetheden açıklamalar yapmıştır (Başbakan Erdoğan'ın BM Genel Kurula Hitabı, 2011). İlişkilerin düzelmesi ile birlikte tamirat bitmiş ve bayraklar yerlerine yerleştirilmiştir.

Azerbaycan'ın diğer bir reaksiyonu, İlham Aliyev'in İstanbul'da gerçekleşen Medeniyetler İttifakı Zirvesine katılmaması olmuştur. 13 Aralık 2017 tarihinde Ermenistan Dışişleri Bakanı Eduard Nalbandyan, 2018 yılında protokolleri tek tarafı olarak feshedeceklerini açıklayarak sürece noktayı koymuştur.

3. 4. Askeri Destek

Türkiye'nin Azerbaycan'a Karabağ sorunu sırasında askeri desteği tartışmalı bir konu olmuştur. Azerbaycan ordusunun kurulması aşamasında Türkiye'nin desteğinin olduğu ifade edilebilir. Ayrıca gönüllü olarak Türkiye'den savaşa katılanlar olmuştur (Arpaçık, 2005).

Bağımsızlık sonrasında Azerbaycan'ın güçlü bir ordu kurma zorunluluğu bulunmaktaydı. Azerbaycan, Ermenistan'ın aksine, dış destekten mahrum durumdaydı (Cornell, 1998). Türkiye'nin Azerbaycan ordusunun yapılandırılmasına askeri personel yetiştirmek yönünde ciddi katkıları olmuştur. Türk subaylarının Azerbaycan ordusunu eğitmesi ve Azerbaycanlı öğrencilerin Türkiye'de askeri okullarda eğitim görmesi bu açıdan anlamlıdır. Bu durum Haydar Aliyev döneminde 1996 yılında imzalanan "Askeri Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Antlaşmaları" ile devam etmiştir (Aslanlı ve Hesenli, 2005: 162).

Demirel, Azerbaycan yanlısı kamuoyu tarafından müdahale edilmesi yönünde yoğun baskı altında olduklarını ancak dış politikanın sokak baskısıyla yürütülemeyeceğini, Türkiye'nin silahlı müdahalesinin Müslüman-Hıristiyan çatışmasına dönüştürebileceğini; bunun da Türkiye'yi bölgenin dışına ve 20 sene geriye atabileceğini ifade etmiştir (Kirişçi, 1995: s. 10).

Türkiye'ye yönelik hayal kırıklıklarından birisi Ermenilere buğday ve elektrik satışı sırasında gündeme gelmiş, diğer kırılma ise 1993 yılında Elçibey'in Kelbecer'de mahsur kalan sivilleri kurtarmak için Türkiye'den talep ettiği helikopterlerin karşılan(ma)maması olmuştur (Cafersoy, 2001: 162). Aslında askeri bir müdahale olarak bile görülemeyecek olan bu talep, Demirel tarafından uygun bulunmamıştır. Kelbecer'in işgalinden sonra Özal, Bakü'yü ziyareti Azerbaycan kamuoyunu memnun etmiş ve gerilen ilişkileri düzeltme yönünde bir adım olarak görülmüştür (Ergun, 2007: 257). Özal, iki ülke arasında Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması taslağının

hazırlanmış olduğunu ancak bunun imzalanmadığını ifade etmiştir (Veliyev, 2020: 176).

Türkiye'nin askeri müdahale seçeneğinin en açık ortaya çıkışı Ermenilerin Nahçıvan'a yönelik saldırıları ile ortaya çıkmıştır. Şuşa ve Laçın'ın işgali ve Ermenilerce Nahçıvan'a saldırılar yapılması Türkiye'de tepkiyi arttırmıştır. Özellikle Nahçıvan'a yapılan saldırılar Türkiye'nin uluslararası anlaşmalarla sahip olduğu müdahale yetkisini gündeme getirmiştir (Öztiğ, 2018: 430-431).

Sorunu genelde uluslararası kamuoyu ile birlikte çözmeye politikası sürdüren ve Özal'ın zaman zaman sergilediği sert tutumu benimsemeyen Demirel bile Nahçıvan'a yönelik bir Ermeni saldırısına karşı gerekenin yapılacağını ifade etmiştir (Demir, 2005: 120).

Türkiye Dağlık Karabağ çatışmasına doğrudan müdahale edemese de Ermeni saldırılarının Nahçıvan'a yönelmesini engellemiştir. Ermenilerce Sederek'e yapılan saldırı sonrası Haydar Aliyev, Türkiye'den yardım istemiş, yurtdışı gezisinde olan Demirel, ziyareti yarıda kesip ülkeye gelmiştir. Türk ordusu Erzurum ve Iğdır yönünden Ermenistan'a doğru silahlı birliklerini kaydırmıştır. Bu durum Ermenilerin Nahçıvan'ı işgale kalkışması halinde Türkiye'nin müdahil olacağı algısını oluşturmuştur (Kılıçoğlu, 2020: 256). Rusya bu duruma sert tepki göstermiş, 3. Dünya Savaşı'nın çıkabileceğini ifade etmiştir (Rusya'dan Tehdit, 1992).

Türkiye'nin askeri ve diplomatik olarak en açık desteği Nisan 2016'da gerçekleşen 4 Gün Savaşı ile başlamış ve 44 Gün savaşında zirveye çıkmıştır. 9 Kasım 2020'de ateşkes bildirisi ile sonlanan 44 günlük savaş sırasında Türkiye hem askeri hem de siyasi desteği ile Azerbaycan'ın yanında durmuştur.

3.4.1. İkinci Karabağ Savaşı

Bir süredir tahrik edici eylemler içerisinde olan Ermenistan ve Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçı Ermeniler 12 Temmuz 2020 tarihinde Karabağ dışında bir bölge olan Tovuz'a saldırı düzenlediler ve bu saldırıya Azerbaycan karşılık verdi. Türkiye, olay sonrasında hemen tepki göstermiş, Ermenistan'ı kınamış ve uluslararası toplumunda bu olayı kınaması istemiştir. Ermenistan ve Azerbaycan arasında devam eden bir sıkıntı olduğuna dikkati çeken Cumhurbaşkanı Erdoğan, "Ecdadın asırlar boyunca yerine getirdiği bu görevi, Kafkaslar'da neyse yine yerine getirmeye devam edeceğiz. Dost ve kardeş Azerbaycan'a karşı Ermenistan tarafından yapılan saldırıları şiddetle kınıyoruz." diyerek hem Azerbaycan'a destek vermiş hem de Türkiye'nin bölgedeki vizyonuna dair bir vurgu yapmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı[TCCB]).

Erdoğan, Ermenistan'ın davranışlarını pervasızlık olarak değerlendirmiş, saldırıların sistematik olduğunu ve bunun ciddi bir çatışmaya dönme riskinin olduğunu ifade etmiştir. Özellikle son saldırının doğrudan iki devlet arasındaki sınırlarda ağır silahlarla yapılmasını, olayın herhangi bir sınır ihlali ve çatışması değil, doğrudan Azerbaycan'a yönelik bilinçli bir taarruz olduğunu vurgulamıştır. Erdoğan saldırının, Ermenistan'ın çapını aştığını; farklı güçlerin desteklediği saldırının amacının provokatif bir yaklaşımla, hem Yukarı Karabağ sorununun çözümüyle ilgili süreci tıkamak hem de bölgede yeni çatışma alanları ortaya çıkarmak olduğunu savunmuştur. Ermenistan'ın kendi toprakları içindeki siyasi, ekonomik, koronavirüs salgınından kaynaklanan sağlık, altyapı ve geniş bir alana yayılan sorunlarını çözememişken, böyle bir saldırganlık içine girmesinin kendi halkına karşı da bir saygısızlık olduğunu belirtmiştir (Kılıçoğlu, 2020a: 13).

Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, Azerbaycan- Ermenistan sınırındaki çatışmayla ilgili olarak, "Ermenistan'ın yaptığı kabul edilemez, aklını başına toplasın. Biz Türkiye Cumhuriyeti olarak tüm imkânlarımızla

Azerbaycan'ın yanındayız" ifadelerini kullanmıştır (APA, 2020). Bu açıklama aynı zamanda daha önceki "Azerbaycan işgal edilmiş topraklar ve Karabağ konusunda hangi çözümü tercih ediyorsa biz Azerbaycan'ın yanında olacağız" sözlerinin de tasdikidir (Kılıçoğlu, 2020a: 14).

Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar da "Yıllardır saldırgan tutum sergileyen Ermenistan'a karşı Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin yanında durmaya, Azerbaycanlı kardeşlerimize destek olmaya devam edeceğiz." demiştir (Akar, 2020). Ayrıca Türkiye'nin Azerbaycan Büyükelçisi Erkan Özoral, Türkiye'nin AGİT'in bir üyesi olarak barış sürecine her zaman destek verdiğini, Ermenistan'ın Tovuz bölgesine saldırmasını Türkiye'nin kardeşine yapılan bir saldırı olarak gördüğünü ifade etmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanı İsmail Demir'in, "Savunma sanayimiz, SİHA'larımızdan mühimmatlarımız ve füzelerimize, elektronik harp sistemlerimize kadar bütün tecrübe, teknoloji ve kabiliyetleriyle her zaman Azerbaycan'ın emrindedir." sözleri desteğin sadece diplomatik olmayacağını ifadesidir (Çalkaya, 2020). Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Türkiye sorunun ilk dönemlerinden beri Azerbaycan'ı desteklemeye devam etmekte ancak bu desteği askeri alanda da net ifade etmektedir. İlerleyen süreçte de bu durum devam etmiştir.

27 Eylül 2020'de, Ermenistan, Azerbaycan yerleşimlerine ve askeri mevzilere çeşitli yönlerden ateş açmıştır. Askerler ve sivil kayıpların ve yaralanın olması neticesinde, Azerbaycan Ordusu bir karşı saldırı başlatmıştır. Bu askeri operasyon ile Azerbaycan, Cebrail, Karahanbeyli, Aşağı Seyitahmetli, Mehdili, Aşağı Maralyan, Kuycak, KendHoradiz, Çakırlı, Büyük Mercanlı, Şeybey, Taliş, Karkulu, Şükürbeyli, Yukarı Maralyan, Cereken, Daşkesen, Horovlu, Dejan, Mahmutlu, Caferabat, Sugavuşan ve Papı köyleri başta olmak üzere toplam 27 yerleşim yerini işgalden kurtardı ve 25 km derinliğe kadar girmiş oldu (Dağlık Karabağ'da Dramdan Zafere, 2020).

9 Kasım 2020'de ateşkes bildirisi ile sonlanan 44 günlük savaş sırasında Türkiye hem askeri hem de siyasi desteği ile Azerbaycan'ın yanında durmuştur. Anlaşmada bazı pürüzler olsa bile Türkiye'nin izleme merkezlerinde askeri unsurlar istihdam edebilmesi önemli bir kazanımdır (Aslanlı, 2020: 221).

4. Sonuç

Türkiye'nin Karabağ sorununda Azerbaycan'ın en istikrarlı destekçisi olduğu bir hakikattir. Ancak bu desteğin mahiyeti ve etkisi zaman içinde değişkenlik göstermiş, dönem dönem karşılıklı beklentilere cevap vermekten uzak olmuştur. Türkiye, öncelikle soğuk savaş refleksleri ile olaya yaklaşmış ancak ilerleyen süreçte daha doğrudan dahil olmuştur. Hem Türkistan bağlantısını sağlayıcı rolü hem de enerji güzergâhlarında bulunması hasebiyle Kafkasya Türkiye için elzemdir. Bu bölgede söz sahibi olmanın önemli sınavlarından biri Karabağ çatışmasıdır.

Türkiye, başta uluslararası sistem kaynaklı çekincelerinden, meselenin bir din savaşına evrilmesi ve ayrıca içeride muhtemel bir etnik terör kalkışması gibi endişelerden dolayı askeri müdahaleye sıcak bakmamış, diplomasi kanallarını kullanmayı üstün görmüştür.

Genel anlamda baktığımızda Türkiye Azerbaycan'ın haklı davasını dünya kamuoyuna duyurmada aktif bir rol oynamıştır. Konuyu birçok uluslararası örgütte gündeme getirmiş, yine Azerbaycan'ın birçok uluslararası örgüte alınması için ön ayak olmuştur.

Ermenistan işgalleri devam edince Türkiye ekonomik mücadele yollarına başvurmuş, sınırlarını kapatmıştır.

Taraflar arasında gerginlikler olunca özellikle çatışma alanının büyümesi riski karşısında Türkiye sınırda tatbikatlar düzenleyerek gereken mesajları vermiştir. Ayrıca Azerbaycan ordusunun kuruluş aşamasında ciddi desteği olmuştur. Tovuz provakasyonu ile başlayan süreçte (Kılıçoğlu, 2020a) ve 44 günlük savaş sonuna kadar askeri, ekonomik, diplomatik her türlü desteğini Azerbaycan'a sunmuştur.

Kaynakça

- Akar, H. (2020). Ermenistan'a Karşı Azerbaycan'ın Yanındayız. *Sözcü*, <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/son-dakika-akar-20-bin-77-terorist-icimizden-temizlendi-5930922/> (Erişim Tarihi, 11.10.2021).
- Akgün, M. (2008). Azerbaycan ipotegi kalkiyor mu?. *Referans*, 23.07.2008
- Aktaş, H. (2001). Dağlık karabağ sorunu. Ankara: Türk Dünyası Platformu Yayınları.
- APA (2020). https://apa.az/az/daglik_qarabag/Turkiye-XIN-bascisci-Ermnistan-aglini-basina-yigsin-Azrbaycanin-yanindayiq-596283 Erişim Tarihi 11.1.2021.
- Arpacık, Y. Z. (2005). Kan Fırtınası: Azerbaycan Türkleri'nin Soylu Duruşu ve Barış Tahripçisi Ermeniler. İstanbul: İteriş Yayınları.
- Aslanlı A., Hesenli İ. (2005). Haydar aliyev dönemi azerbaycan dış politikası. Ankara: Platin.
- Aslanlı, A. (2011). Azerbaycan türkiye ilişkilerinde nerde kalmıştık- 3. QAFSAM, <http://www.qafsam.org/index.php?page=page&id=323&lang=az&lang=en&lang=az> (Erişim Tarihi 10.11. 2021)
- Aslanlı, A. (2015). Karabağ sorunu ve türkiye- ermenistan ilişkileri. Ankara: Berikan Yayınları.
- Aslanlı, A. (2020). Türkiye'nin güney kafkasya politikası. Türk Dış Politikası: 2023'e Doğru Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında. Yalçın Sarıkaya (Edt). Ankara: TASAV.
- Aşırı Temkinli Ermenistan Girişimi (2001). *Hürriyet*, 18 Şubat.
- Aydın, M. (2003). Kafkasya ve orta asya ile ilişkiler. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. Baskın Oran (edt). İstanbul: İletişim.
- Aydın Tarihi (1992). Ankara: Başbakanlık Basın ve Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü 19 Mart 1992
- Azer, C. (2011). Babadan oğula güney kafkasya, türkiye-güney kafkasya ilişkileri. İstanbul: Truva.
- Babadan Karabağ Planı (1996). *Hürriyet*, 28 Mart.
- Başbakan Erdoğan'ın BM Genel Kurulu'na Hitabı (2011). *Hürriyet*, 23 Eylül, <http://www.hurriyet.com.tr/planet/18811394.asp>, (Erişim Tarihi 09.10.2021).
- Bayraktar, B. (2021). Türkiye'nin karabağ politikası.*Karabağ Sorunu: Çıkmazdan Çözüm*e, Muhittin Ataman ve Ferhat Pirinççi (eds). İstanbul: Seta Yayınları.
- Caferov, N. & Aslanlı, A. (2016). ABD ve güney kafkasya: Ağustos 2008 öncesinde ve sonrasında. *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8, (4).
- Cafersoy, N. (2001). Elçibey dönemi azerbaycan dış politikası. Ankara: ASAM Yayınları.
- Cornell, S. E. (1998). Turkey and conflict in nagorno karabakh: A delicate balance. *Middle Eastern Studies*, 34 (1).
- Çalkaya, M. (2020). Savunma sanayimiz bütün tecrübe, teknoloji ve kabiliyetleriyle her zaman Azerbaycan'ın emrindedir. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/savunma-sanayimiz-butun-tecrube-teknoloji-ve-kabiliyetleriyle-her-zaman-azerbaycanin-emrindedir/1913553> Erişim Tarihi 11.10.2021.
- Çapraz, H. (2012). 19. yüzyılda rusya'nın karabağ politikası. *Belgi* 3 (1), ss. 231-240.
- Dağlık Karabağ'da Dramdan Zafere. (2020).<https://m5dergi.com/dergi/sayi-35i-ekim-2020/daglik-karabagda-dramdan-zafere/> Erişim Tarihi 12.11.2021.
- Demir, A. F. (2007). SSCB sonrası dönemde Türkiye- Ermenistan ilişkileri. *Türkiye'nin Avrasya Macerası: 1989- 2006 (Avrasya Üçlemesi II)*, Mustafa Aydın (Edt). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Demir, A. F. (2005).SSCB Sonrası Dönemde Türkiye- Ermenistan İlişkileri. *Uluslararası İlişkiler*, 2 (5) Bahar.
- Doster, B. (2021). ABD'nin karabağ politikası. *Karabağ sorunu: Düünden bugüne*. Haydar Çakmak (edt). Ankara: Yenisey Kitap.
- Erivan Şartları (2002). *Hürriyet*. 20 Ocak, <https://ww.hurriyet.com.tr/gundem/erivanvan-sartlari-49408> (Erişim Tarihi 10.11.2021)
- Ergun, A. (2007). Türkiye- Azerbaycan ilişkileri. *Türkiye'nin Avrasya Macerası: 1989- 2006 (Avrasya Üçlemesi II)*.Mustafa Aydın (Edt), Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Gökçe, M. (2011). Yukarı karabağ sorunu ve Türkiye- Ermenistan ilişkileri üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 6(1), pp. 1139- 1154.
- Stephen, K. (2008). Turkish- Armenian football diplomacy. *The Guardian*, 03. 2008.
- Kılıçoğlu, G. (2020). 1990'lı Yıllarda Türkiye'nin Kafkasya Politikası. Türk Dış Politikası: 1990'lı Yıllar. Serkan Kekevi ve Ömer Kurtbağ (Edt). Ankara: Berikan Yayınları.
- Kılıçoğlu, G. (2020a). Azerbaycan- Ermenistan Sınırında Son Provokasyon. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 403, Ağustos.
- Kirisci K. (1995). New patterns of turkish foreign policy behaviour.*Turkey: Political, Social, and Economic Challenges in the 1990s*. C. Balim, E. Kalaycioglu, C. Karatas & G. Winrow (eds). Leiden: E.J. Brill.
- Kohen, S. (1993). Hoş ama Boş Bir Karar. *Milliyet Gazetesi*, 31 Temmuz.
- Lütem, Ö. E. (2015). Türkiye- Ermenistan ilişkilerinin güncel durumu. *Ermeni Araştırmaları*, S. 50, 2015.
- Mehdiyeva, N. (2011). Power games in the caucasus: Azerbaijan's foreign and energy policy towards the west, russia and the middle east. London- New York: I.B.Tauris.
- Memmedov, N. (2009). Ermənistanın Azərbaycanca Hərbi Təcrübə və Türkiyənin Sülh Strategiyası.*Qarabağ: Dünən, Bu Gün və Sabah- VIII: 8-inci Elmi- əməli Konferansının Materialları Topplusu*, Bakı 2009.
- Öztlü L. İ. (2018). Türkiye Ve Ermenistan İlişkilerinde Nahçıvan Sorunu. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: XVIII, S: 36, s. 413-430.
- Rösmi Bakıdan Türkiye- Ermenistan Protokollarına Sert Etiraz. *Anspress*, <http://www.anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=6142>
- Rusya'dan Tehdit, *Milliyet*, 21.05.1992
- Sarıkaya, Y., Aslanlı A. (2021). Karabağ sorununda diplomatik müzakereler ve minsk süreci. Karabağ sorunu: çıkmazdan çözüme. Muhittin Ataman ve Ferhat Pirinççi (edt). İstanbul: SETA.
- Sazak, D. (1993). Meclis ve "Müdahale".*Milliyet Gazetesi*, Nisan 8.
- TCCB. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/120621/-turkiye-azerbaycan-in-hakkina-hukukuna-topraklarina-yonelik-her-turlu-saldirinin-karsisinda-ger-almakta-asla-tereddu-gostermeyecektir>
- Türkmen, İ. (2016). TBMM tutanakları ışığında karabağ sorununa dair bir değerlendirme. *I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu*, Kastamonu, 12- 14 Mayıs.
- Veliyev, C. (2020). Azerbaycan türkiye stratejik ortaklığı: tarihi ve güncel boyutlar. İstanbul: Ötügen Nesriyat.